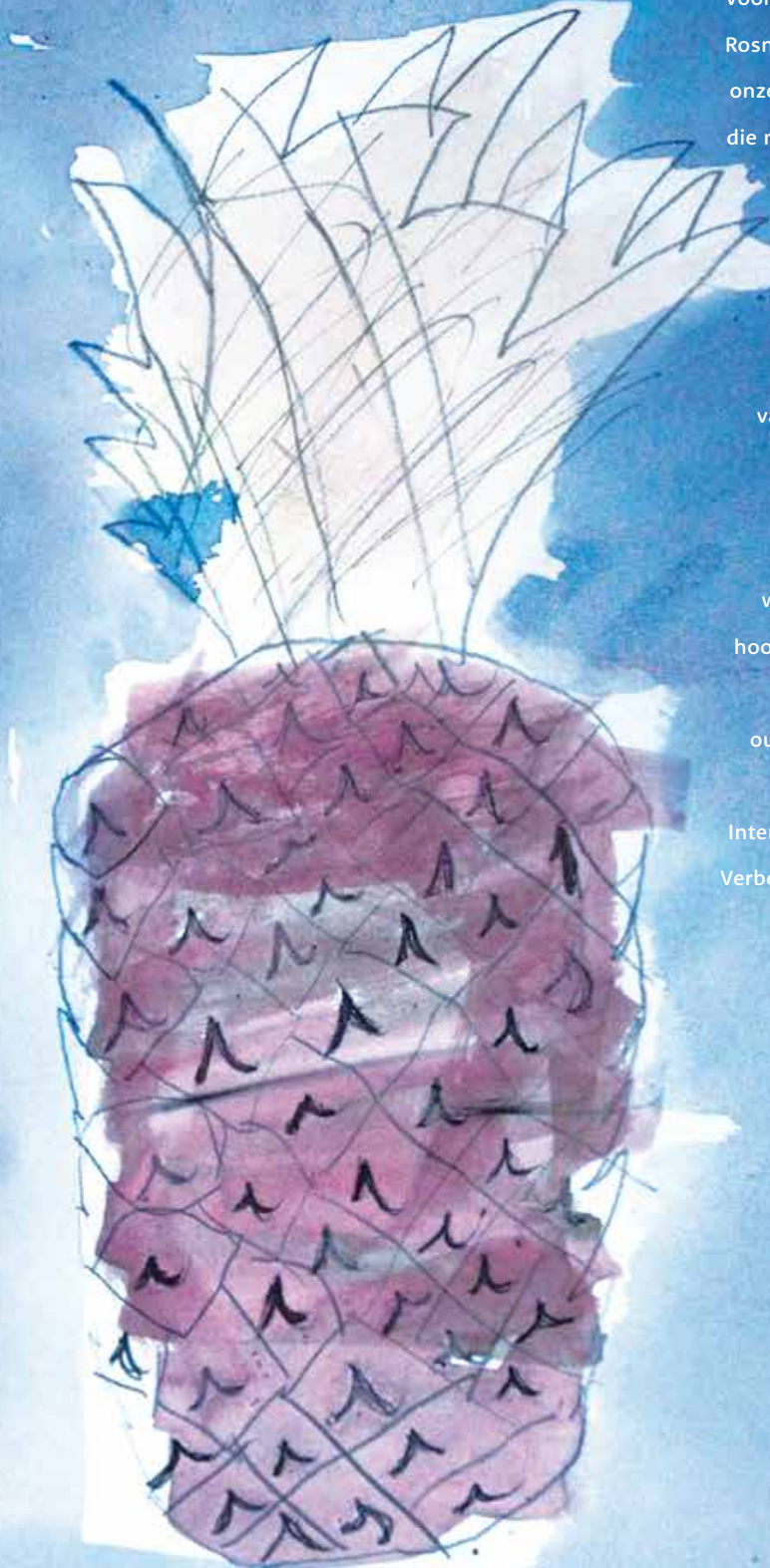

Veelkleurig, veelvormig

Voor gezinspedagoge Lenny van Rosmalen begint vertrouwen bij onze eerste wezenlijke relatie – die met onze hechtingsfiguur of -figuren. Maar is er meer over te zeggen?

Om los te komen van de pedagogische context van ons dagelijkse onderwijs en ouderschap, zijn we daarnaast te rade gegaan bij andere denktradities en wetenschapsgebieden, in de hoop dat het je kritisch denken aanscherpt. Dat geldt voor ouders, leraren en leerlingen.

Interviews door Geert Bors, Gijs Verbeek en Nickel van der Vorm.

De tekeningen van de ananassen komen van de kindertekenklas van Sanne Dijkstra: zie p.31

ECONOME →

Esther-Mirjam Sent

Foto: Erik van 't Hullenaar

‘Media en politiek houden van stevige statements, maar alomvattende duidelijkheid kunnen wij als econoom niet leveren’

Bij ieder nieuw economisch schandaal dat opduikt, lees en hoor je: ‘Vertrouwen komt te voet, maar gaat te paard’. Waarom is dat eigenlijk zo?

Er is mooi psychologisch onderzoek naar hoe negatief en positief nieuws ons beïnvloeden. Het blijkt kwantificeerbaar dat een negatief bericht ons emotioneel twee keer zo hard raakt als een positief bericht gewaardeerd wordt. Het negatieve blijft veel langer doorwerken, terwijl we bij iets positiefs maar mondjesmaat onze beoordeling aanpassen. Er is vast een evolutionaire verklaring voor, maar daar weet ik het fijne niet van.

Ik vind het al verrassend dat u zich op deze manier met psychologisch onderzoek bezighoudt.

Psychologie is een belangrijk onderdeel van mijn werk: economie gaat over keuzes van mensen. En daarin speelt vertrouwen een belangrijke rol op vele niveaus: van zoiets macro-economisch als het producenten- en consumentenvertrouwen tot de vraag hoe je een contract in elkaar zet: spreek je haast niks expliciet af? Of zijn er heel veel kleine lettertjes?

Vertrouwen versus controle, dus?

Ja. En dan blijkt dat het hebben van vertrouwen een efficiënte manier is om economisch goed te functioneren. In landen waar veel vertrouwen heerst, gaat het beter met de economie. De overlegcultuur uit ons poldermodel is daarvan een goed voorbeeld. En ook voor bedrijven speelt de vertrouwensvraag een grote rol: wat is de goede balans tussen vertrouwen en controleren? Zet je te sterk in op controle, dan hol je de intrinsieke motivatie uit. Je kunt je organisatie inrichten op basis van *compliance* of *integrity*. Hierbij ga je uit

van twee heel verschillende mensbeelden: wil je denken dat mensen in principe niet deugen (als bij *compliance*) of ga je er juist van uit dat mensen goed zijn (als bij *integrity*)? We zijn doorgeslagen in het *compliance*-denken, zeker ook bij financiële instellingen en in maatschappelijke velden als de zorg en het onderwijs.

Is vertrouwen daarmee ook meer een expliciete factor geworden in de economische theorievorming?

Er wordt veel werk gedaan over hoe je mensen positief kunt stimuleren. *If you pay peanuts, you get monkeys*, is een bekende uitdrukking: met beloningen lok je ‘goed gedrag’ uit. Maar voelen mensen zich daarmee ook gewaardeerd? Voelen ze zich verantwoordelijk? Ervaren ze hun werk als zinvol? Via vertrouwen en het bouwen aan intrinsieke motivatie, kom je in een heel andere benadering terecht.

Die trend in economisch denken is er al sinds de jaren negentig, maar hij heeft door de crisis een extra zet gekregen. Een hele tijd is men er bijvoorbeeld ervan uitgegaan dat je bedrijfsleiders tot het goede zou kunnen bewegen door ze aandelenpakketten te geven, want dan werd hun belang hetzelfde als van de aandeelhouders. De crisis heeft overduidelijk gemaakt dat de markt gedrag niet zo maar in goede banen leidt: mensen laten zich misleiden, banken hebben geen volledig overzicht, het systeem compliceert zichzelf almaar en wangedrag ligt op de loer. En toch is de *homo economicus* hardnekkig in ons vakgebied, want een rationeel opererende, op ééndimensionaal eigenbelang gerichte mens rekt zo lekker.

Het zijn vast interessante tijden om econoom te zijn. Hoe bereidt u uw studenten voor op het ‘econoom worden’ in deze tijden? Spreekt u bijvoorbeeld over ‘vertrouwen’, als dat zo’n kenmerkend element is van het inrichten van een samenleving, een bedrijf, een gemeenschap?

Het zijn zeker interessante tijden. Daarom bieden wij aan de Radboud Universiteit een breed perspectief aan op en voorbij het vakgebied, door de geschiedenis en de filosofie van het economisch denken aan de orde te laten komen, door verbanden te leggen met psychologie, sociologie, enzovoorts. Het gaat om een kritisch leren reflecteren op je vak. En zeker ook op je eigen rol daarin. Want, ja, de economen zijn

natuurlijk ook aan de beurt geweest in de laatste jaren: “Al jullie voorspellingen zijn niet uitgekomen. Wie zijn jullie eigenlijk? Wát doen jullie?”

Maakt dat ook, dat zoiets als ‘kwetsbaarheid’ of ‘niet-weten’ een expliciet onderdeel van uw colleges worden?

Ik besteed zeker aandacht aan ‘niet-weten’. Als politici elkaar om de oren willen slaan, laten ze elkaars plannen becijferen door het Centraal Plan Bureau, tot twee cijfers achter de komma. Maar dat levert vooral schijnzekerheid op. Dus ik maak mijn studenten er altijd op attent dat ze niet meer moeten beloven dan ze kunnen waarmaken. De media en de politiek houden van stevige statements, maar een alomvattende duidelijkheid kunnen wij als econoom niet leveren. Wij wijzen onze studenten erop dat er meer te winnen is bij het analytisch bekijken van kleine vraagstukken dan om je te laten verleiden om grootse uitspraken te gaan doen. Anders word je alsnog een radertje in een machinerie die het maatschappelijk wantrouwen eerder voedt dan wegneemt.

⊙

Esther-Mirjam Sent is hoogleraar economische theorie en economisch beleid aan de Radboud Universiteit. Daarnaast zit ze in de Eerste Kamer voor de PvdA. Esther-Mirjam blogt met regelmaat – naast over economische onderwerpen ook over onderwijs, studenten en haar twee kinderen. Haar blogs zijn onder andere te vinden op voxweb.nl en joop.nl.

Wouter Sanderse

28

‘Vertrouwen en kritisch denken staan eigenlijk op gespannen voet met elkaar’

Hoe zou je vanuit filosofisch perspectief de rol en betekenis van vertrouwen in het onderwijs kunnen duiden?

Laat ik vooropstellen dat ik ethicus ben en moeilijk iets kan zeggen namens de gehele filosofie. Mijn academische interesse ligt in de deugdeethiek. Vanuit die achtergrond kun je je afvragen of vertrouwen een *deugd* is. Een deugd wil zeggen: een kwaliteit, een bepaalde prijszwaardige houding van mensen.

Een van de eisen aan een deugd is dat hij het midden houdt; ‘de deugd ligt in het midden’ zeggen we wel. Neem dapperheid. Dat is een deugd, omdat het ons helpt om te gaan met gevoelens van angst bij problemen en gevaren. Dapperheid laveert tussen hoogmoed en lafheid.

De vraag is dan: waartussen houdt vertrouwen het midden? Waarmee helpt het ons omgaan? Het heeft ermee te maken dat we altijd handelen met andere mensen die vrij zijn; vrij om eigen dingen te doen, waarop we geen controle hebben. In interactie met anderen heb je daarmee dus een bepaalde afhankelijkheid van de plannen en doelen van die anderen. Het juiste midden met betrekking tot deze onvoorspelbaarheid kun je vertrouwen noemen. Die deugd ligt tussen twee extremen of twee ondeugden: de ene kant is een soort verstikkende vorm van controle en de andere kant naïviteit of goedgelovigheid.

Interessant.

Zeker, want als je compleet controleert, dan ontnem je tegelijkertijd ook iemands vrijheid. Je ontnemt degene de speelruimte om dingen op een eigen manier te doen. Het andere uiterste lijkt me een soort naïef vertrouwen dat eigenlijk een uiting van onverschilligheid is.

Schiet je daarin door, dan ga je ervan uit dat je relaties vanzelfsprekend goed zitten. Met het risico dat je vertrouwen wordt beschaamd.

Ik trek daaruit twee conclusies. Ten eerste dat vertrouwen enorm belangrijk is. In de zin dat het ons in staat stelt relaties aan te gaan waarin we afhankelijk zijn van anderen. En misschien zijn dat wel de mooiste relaties die we kunnen hebben, denk aan vriendschap. Maar dat er in de tweede plaats wel altijd een gevaar bestaat, omdat er geen garanties zijn dat het vertrouwen terecht is. Vertrouwen maakt ons kwetsbaar.

Je noemde die verstikkende vorm van controle. Heb je daarvan een voorbeeld in het onderwijs?

Vertrouwen is een belangrijke notie in de discussie rond de professionaliteit van het leraarschap. Ik denk dat leraren een bepaalde autonomie en ruimte nodig hebben om, op basis van het afwegen van belangen, tot een oordeel te komen over ‘wat goed is’ in relatie tot de leerlingen die je in een bepaalde situatie voor je hebt. Die vrijheid krijgt de leraar van de samenleving, omdat je een belofte doet dat je instaat voor de vorming en ontwikkeling van leerlingen. Allerlei vormen van controle zie ik als een symptoom van een gebrek aan vertrouwen dat de overheid en sommige schoolbesturen in leraren hebben gehad. Er zijn allerlei initiatieven van leraren, zoals het idee van een landelijke Lerarenraad, met als eigenlijke boodschap: ‘Geef ons meer vertrouwen, want wij kunnen best zelf nadenken over wat goed onderwijs is en dat realiseren.’ Dat is een teken van de verdere emancipatie van de beroepsgroep. Maar, het komt er nu wel op aan die belofte waar te maken, om te laten zien dat ze dat vertrouwen waard zijn.

En binnen de relatie leraar-leerlingen?

Er kan geen leren plaatsvinden zonder wederzijds vertrouwen. Aan de ene kant is er de leraar die het vertrouwen heeft dat een leerling wat opsteekt en zijn best doet, en dat je met die positieve insteek aan je les begint, elke dag weer. Andersom denk ik dat leerlingen leraren moeten vertrouwen, omdat ze veel dingen simpelweg nog niet zelf kunnen controleren, en voor het moment maar moeten aannemen. Daarbij moeten zij erop vertrouwen dat de leraar handelt in hun belang. Wat niet wil zeggen dat ze klakkeloos moeten aannemen wat leraren zeggen. Ze moeten wel leren dat niet alles waar is ‘omdat de leraar het zegt’. Leraren zouden zelf leerlingen moeten aansporen hen te bevragen waarop hun kennis is gebaseerd.

Vertrouwen en kritisch denken staan in die zin op gespannen voet met elkaar.

Leraren maken zelf ook gebruik van wetenschappelijke kennis. Hoe verhouden vertrouwen en kritisch denken zich bij leraren tot elkaar?

Wetenschappelijke kennis is nooit genoeg om tot normatieve oordelen te komen, over wat goed is in de klas om te doen. Leraren hebben praktische wijsheid of tact nodig om wetenschappelijke inzichten te vertalen naar de eigen praktijk. Tegelijkertijd zou je mogen hopen, dat leraren weerbaarder zijn tegen allerlei modes, en dat ze kritisch naar wetenschap kunnen kijken.

Neem bijvoorbeeld de zelfdeterminatietheorie van Ryan en Deci. Die is enorm populair. Welke leraar weet nu op welk empirisch onderzoek dat gebaseerd is, en wat de beperkingen van dat soort onderzoek zijn? Wat betekenen de begrippen precies? Is het onderzoek gereproduceerd? Het verbaast me weleens hoe weinig kritisch bepaalde inzichten worden overgenomen. Ik zou leraren toewensen wat minder te vertrouwen in de onderwijskundige modes die voorbij razen.

⊙

Wouter Sanderse is lector Beroepsethiek van Leraren aan de Fontys Hogeschool. Hij doceert ook ethiek aan pedagogen, onderwijskundigen en bestuurskundigen aan de Universiteit van Amsterdam en de Radboud Universiteit. Zijn proefschrift ‘Character Education’ werd verkozen tot het beste van het jaar door de internationale Association of Moral Education.

GEZINSPEDAGOGIE →

Lenny van Rosmalen

‘Er bestaat zoiets als groeps sensitiviteit: een groep als geheel goed leiden, terwijl je individuele signalen óók blijft zien’

Welke rol en betekenis heeft vertrouwen in de pedagogiek?

Die rol begint bij het vertrouwen dat een kind moet hebben in ten minste één ‘gehechtheidsfiguur’, zoals we dat noemen. Vroeger werd er automatisch vanuit gegaan dat dat de moeder was, maar tegenwoordig weten we dat ook anderen, zoals de vader of een andere volwassene die veel met het kind te maken heeft, die rol kan vervullen.

Dan kom je bij die ‘veilige hechting’ waarover het vaak gaat?

Ja. De Amerikaanse Mary Ainsworth en de Engelse John Bowlby worden beiden gezien als grondleggers van de gehechtheidstheorie, zoals we die nu kennen en nog steeds gebruiken. Zij gaven hun theorie vorm in de jaren vijftig en zestig. Ainsworth deed dat vanuit haar jarenlange ervaring met het werk van William Blatz, die zo’n dertig jaar eerder de *security theory* ontwikkelde. Bowlby benaderde het via zijn werk met kinderen met scheidingservaringen. De gehechtheidstheorie stelt dat kinderen een gehechtheidsfiguur nodig hebben om zich goed en gezond te kunnen ontwikkelen. Het gaat hierbij dan meestal over de ouder/kind-band, en die band zou je kunnen vertalen als vertrouwen. Het vertrouwen dat er iemand voor je is. Om te kunnen meten of een kind al dan niet een veilige gehechtheidsrelatie heeft, heeft Ainsworth een test ontworpen: de Vreemde Situatie Procedure. Daar zie je gehechtheid, vertrouwen en leren samenkomen.

Gehechtheid, vertrouwen en leren als een driespan. Dat klinkt fascinerend.

In de Vreemde Situatie Procedure wordt onder andere gekeken of het kind in staat is zelf op onderzoek uit te gaan, naar speelgoed te krui-

pen om het te onderzoeken, of niet. Als het kind veilig gehecht is, dan zie je dat het kind dat veel makkelijker doet, en bijvoorbeeld zijn moeder gebruikt als veilige basis. Vanuit dat vertrouwen kan het kind de wereld gaan ontdekken. Door het spelen en ontdekken leert het kind steeds meer, en hoe meer een kind leert, hoe meer zelfvertrouwen het krijgt. Dat zelfvertrouwen begint klein, maar groeit uit, zodat uiteindelijk het vertrouwen in de gehechtheidsfiguur overgaat in een vertrouwen in zichzelf. Hoe meer je leert, hoe groter je zelfvertrouwen op het betreffende gebied.

Vanuit pedagogisch oogpunt komt het er vooral op neer dat die basis het liefst al gedurende de eerste paar levensjaren wordt gelegd, zodat het kind zich geestelijk gezond kan ontwikkelen. Als je in het begin al steeds bang bent, en er is niemand om op terug te vallen, dan heb je die veilige basis niet. Dat zal dus uiteindelijk ook het zelfvertrouwen schaden, omdat zich dat niet goed kan ontwikkelen.

Is die relatie hechting, (zelf)vertrouwen en leren ook te trekken in het onderwijs?

Zeker. We weten inmiddels dat een kind meerdere gehechtheidsfiguren kan hebben, onder wie een leerkracht of een groepsleidster bij een kinderdagverblijf. Veilige gehechtheid kan tot stand komen met een volwassene die veel aanwezig is en sensitief reageert op het kind. Sensitief wil zeggen dat je tijdig en adequaat reageert op signalen. Dat geldt voor de opvoeding binnen het gezin, waar het kind moet kunnen vertrouwen dat de ouder van hem houdt en dat hij belangrijk is voor die ouder, maar ook dat het kind erop vertrouwt dat de ouder grenzen aangeeft wanneer dat nodig is. Het betekent dat je soms zegt, als een kind huilt: ‘Kom maar even op schoot zitten’ (jij bent verdrietig, ik ga jou troosten), en op een ander moment kan het betekenen dat je zegt: ‘Nu mag je ophouden, het is nu even klaar.’ Dat geldt ook voor leerkrachten, die ook zoveel mogelijk sensitief zouden moeten reageren op kinderen.

Hoe kun je als leraar sensitief zijn voor alle kinderen in een klas?

Met dertig kinderen in de klas is dat inderdaad ingewikkelder dan voor een ouder met een kind. En toch: uit recent onderzoek – vooral ook in de kinderopvang – blijkt dat er zoiets bestaat als groeps sensitiviteit, wat betekent dat je een groep als geheel goed leidt, terwijl je individuele signalen niet negeert of over het hoofd ziet. Wat ook naar voren komt, is dat kinderen beter

gedijen als een leerkracht of groepsleidster ook sensitief reageert op de andere kinderen.

Sensitiviteit is daarmee een sleutelbegrip voor vertrouwen in de klas?

Ja. En je ziet het ook terug in hoe veel ouders tegenwoordig graag opvoeden. Voor de opvoeding golden lange tijd twee uitersten: één zou getypeerd kunnen worden als autoritair opvoeden, terwijl de ander meer weg heeft van verwaarlozend opvoeden. Maar het is niet of/of. Opvoeden kan geen kwestie zijn van ‘kinderen hun gang laten gaan’ en alleen maar ‘lief zijn’, want je wil ook regels hebben. Anderzijds wil je ook niet te autoritair opvoeden, want het kind heeft ook behoefte aan liefde en warmte. Die combinatie van grenzen en warmte – dat heet de *autoritatieve opvoeding* – is een soort praktische vertaling van sensitief zijn, van kijken wat je kind nodig heeft, en er voor hem of haar zijn.

Lenny van Rosmalen is docent gezinspedagogiek aan de Universiteit Leiden. Van Rosmalen promoveerde in juli 2015 op het proefschrift ‘From Security to Attachment. Mary Ainsworth’s contribution to attachment theory’, waarin ze aantoonde dat Ainsworths bijdrage aan de gehechtheidstheorie aanmerkelijk groter is geweest dan tot nu toe werd aangenomen.

Awraham Soetendorp

30

‘Compassie wakker roepen is misschien wel het belangrijkste dat er kan gebeuren in een klaslokaal’

We willen het met u hebben over vertrouwen, in de context van uw werk en van het onderwijs.

Dat is een prachtig thema. Ik ben momenteel ook weer ‘leraar’. Er komt een nieuwe rabbinale medewerker in de Joodse gemeenschap van Amsterdam. Misschien wel de meest talentvolle man, die ik heb mogen begeleiden. Over twintig jaar zou hij deze hele gemeenschap kunnen dragen. En twee jaar lang mag ik hem leren wat ik hem leren kan. Dat is een delen van vertrouwen. Het voelt als een groot voorrecht.

Hoe werkt dat leren? Wat deelt u? Wat brengt u over?

Je hebt natuurlijk de ‘Universiteit van het Leven’. Er is wat ik als rabbijn ervaren heb; wat de veranderingen geweest zijn in de loop van de tijd. En er zijn de teksten waar ik mee leef. Maar de grote vraag is: wat is er nodig om een talentvol mens te laten leren? Ten eerste is iedere vorm van leren dialogisch. Denk aan de uitspraak ‘ik heb geleerd van mijn leraren, maar het meeste van mijn leerlingen’. Het gaat om een mij openstellen, ontvangen, nieuwsgierig zijn. Die nieuwe medewerker heeft natuurlijk ook een boekenkast vol met alle gebeden, de Talmud, de Tenach enzovoorts. Voor hem is het belangrijk te weten: ‘Wat heb jij ermee gedaan?’

Kunt u dat illustreren?

De Chassidische vertellingen, zoals de joodse filosoof Martin Buber ze verzameld heeft, vormen bijvoorbeeld een oneindige schatkamer. Ik kan iemand erop wijzen waar een bepaald verhaal over gaat, maar de belangrijkste vraag is: waarom is juist dát verhaal mijn verhaal

geworden? Er is een bekende vertelling van een man die naar een wijze rabbi gaat. Het blijkt niet nodig om zijn leer te horen, maar alleen maar om te zien hoe de rabbi zijn schoenen strikt. In de concentratie van die handeling wordt de diepgang van zijn godsvertrouwen overgebracht. Heel veel van die vertellingen gaan over vertrouwen. Vaak niet rechtstreeks, maar het is er wel in ingebed. Want vertrouwen is de voorwaarde om te delen, om te kunnen geven en te kunnen aannemen. Je moet je in een leersituatie veilig en vertrouwd voelen.

Het is dus een vertrouwen dat je hebt en dat je krijgt?

Inderdaad. Ik heb wel eens voor een gehoor van schooldirecteuren gestaan, waarbij iemand achteraf naar me toekwam en zei: ‘Maar u hebt een verhaal, wij niet.’ Is dat zo? Ik denk dat iedereen een verhaal heeft. Alleen: om het te delen heb je vertrouwen nodig. Je wordt namelijk kwetsbaar. Je verhaal vertellen is een worsteling. Het is intiem, het is een zoektocht naar antwoorden die er niet altijd zijn. Als je dan vertelt en je krijgt geen respons, voelt het alsof er iemand over je naakte lijf loopt.

Een verhaal is daarmee dus niet iets waarmee je je kunt harnassen, waarachter je je kunt verschuilen?

Ik ben van 1943. Mijn persoonlijke verhaal, mijn oerervaring, begint ermee dat ik als baby van drie maanden gespaard ben door een SS'er. De blik van die baby bereikte ondanks alle lessen van duisternis blijkbaar zijn hart. Dat is mijn leven geworden.

Ik ben heel vroeg begonnen met spreken in het openbaar. Eigenlijk te vroeg. Ik was ongeveer 17, zat nog op school en hield in een vormingshuis een lezing over liturgie. Mijn vader was voorganger van de Liberaal Joodse gemeenschap in Amsterdam, dus ik was bekend met het podium. Plots kon ik niet verder. Ik wist niet wat er was. Ik zag opeens mijn toehoorders en de vraag drong zich op: wat heeft u gedaan in de oorlog? Was die baby veilig geweest bij u? Het benam me de adem.

In het publiek zat dominee Van Rijn. Hij keek me alleen aan. Daarmee hielp hij me adem te halen en verder te gaan. Ik kreeg mijn vertrouwen terug en ben altijd doorgegaan met spreken.

Hoe vertaalt uw verhaal zich naar het leraarschap in een klas?

Het leraarschap is een heilig beroep, in de zin dat je het voorrecht hebt om mee te vormen, mee te ontwikkelen aan iemands persoonlijkheid. Het voorrecht om talenten te zien in de persoon voor je, die die ander zelf nog niet ontdekt heeft, en hoe je die tot wasdom kunt brengen. Het is ook een voorrecht om je authentieke zelf te mogen tonen. Die openheid in vertrouwen, om altijd weer het risico aan te gaan dat ook in onderwijs zit.

Als je veel gekregen hebt – ervaring, talenten, kennis, veel goeds – dan is het overdragen daarvan meer dan een voorrecht. Het is ook een taak, een opdracht, een bestemming. Iedereen heeft compassie in zich, maar je moet die compassie oefenen, wakker roepen. In die zin zou ik leren bijna een ‘oefening van de ziel’ willen noemen. Dat is misschien wel het belangrijkste dat er kan gebeuren in een klaslokaal.

⊙

Awraham Soetendorp was van 1968 tot 2008 rabbijn van de Liberaal-Den Haag. Naast o.a. zijn presidentschap van de Europese Regio van de Wereld Unie van Progressief Jodendom en zijn vicevoorzitterschap van het Global Forum of Spiritual and Parliamentary Leaders, is hij lid van het Earth Charter, waarbij ook het NIVOZ betrokken is.

